



МРНТИ 18.41.07

Қ. Тустикбаев<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы  
(Алматы, Қазақстан)

# ТИІМДІЛІК ТЕОРИЯСЫНЫҢ СЦЕНОГРАФИЯДАҒЫ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ

## ТИІМДІЛІК ТЕОРИЯСЫНЫҢ СЦЕНОГРАФИЯДАҒЫ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ

### Аңдатпа

Мақалада сценография сахналық өнердің ажырамас бөлігі ретінде көркем тиімділік, экономикалық, инновациялық тұрғыдан қойылымдардың сапаасын жаңа деңгейге көтеруші тетік ретінде тұңғыш қарастырылып отыр. Театр қойылымын талдауда тиімділік теориясы актерлік ойын мен драматургиялық оқиғамен қатар, спектакльде сценографиялық қойылымның атмосферасын, кеңістік пен уақыт өлшемдерін жасайтын материалда, оған жұмсалатын шығындардың көркемдік-экономикалық рентабельділігі арқылы талдауға қадам жасалып отыр. Қазіргі кезеңде театрдың өзекті құрамдары: қойылымның әдеби негізін таңдау, көркемдік шығармашылық, театрдағы жобалаудың инновациялық әдістері, сценографиядағы компьютерлік медиа технологиялар аталған мәселелерде сындарлы талдаудан өткізіліп, қойылымның өнімділігі мен көркемділігі сараланады. Автор зерттеулерін сценографияның шешімдері мен тиімділік теориясын қолдану арқылы Алматы қаласы театрларының жетістіктері немесе шығындары негізінде жүргізді.

**Түйін сөздер:** тиімділік теориясы, театрлық қойылымдар, спектакльдер, сценография, репертуарлар, өнімділік, технологиялар, инновациялар, сындарлы талдау.

## **Кіріспе**

Тиімділік (лат. effectus – орындалу, әрекет) – жұмысты орындай алу қабілеті және өте аз талпыныс пен уақытты шығындау арқылы қалаған және қажетті нәтижеге жете алу. Тиімділік ұғымы арқылы нақты эффект тудыратын себептерді түсінуге жол ашылады. Қабілеттілік ұғымына келетін болсақ біргелік түсінік жоқ, сондықтан нақты шынайы себеп пен бар дүниенің арасында пікір-талас орын алуы заңды.

Тиімділік теориясы ғылым мен өнердің және де әлеуметтік салалардың барлығына тікелей қатысы бар. Бүгінде Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «100 нақты қадам» ұлт жоспары аясында атқарушы билік жүйесін жаңарту жөнінде нақты міндеттерді айқындап берді. Мұндағы негізгі мақсаты – мемлекеттік аппараттың тиімділігін, ашықтығын және есеп беруін арттыру [1]. Байқағанымыздай тиімділіктің тек қана жаратылыстану-математикалық бағытта дамығаны мен бүгінгі заман талабына сай барлық қоғамның дамуына себеп боларлық істерде қажеттілігі зор. Яғни, тиімділік - әмбебап ұғым. Сондықтан, «тиімділік» терминінің мағынасын кеңінен ашылуын жөн санаймыз.

Сценография – театр өнерінде айрықша маңызды. Ал, театр өнерін жасау тек қана режиссер мен актердің ғана еңбегіне байланысты емес. Театр – ұжымдық өнер.

Көрерменге ұсынылған сахналық қойылымның сыртында көптеген еңбектенген адамдар жатыр. Ендеше ұжымның тиімді еңбегі деген түсінікке тап боламыз. Ең алдымен ұжымдық тиімділік пен басқару тиімділігі туралы айтамыз.

## **Әдістер**

Бұл мақалада көрсетілген негізгі нысандар тиімділік теориясы және сценографиядағы мәні мен маңызы болмақ. Ұйымды басқарудың тиімділігі ең алдымен ұйымның ішкі сипаттамасына және олардың нарықпен және институционалдық шығындармен өзара қарым-қатынасына қатысты. Олардың ішінде-үйлестіру, беру жүйесі және басқару шешімдерін қабылдау механизмі бар.

Ұйымның артықшылықтарын анықтау үшін ұйымдарды өзара және нарықпен салыстыру критерийлерінің маңыздылығы зор. Осы критерийлерді зерттеу үшін сыртқы ортада ұйымның қалыптасуы мен өзгеруіне әсер ететін әдісті ескеру қажет. Ұйымдардың өздері арасындағы, сондай-ақ ұйымдар мен рынок арасындағы шекаралардың өзгеру факторларды белгіленуі мүмкін: олар ұйымның өзінде де, ұйымдар арасындағы қатынастарда да (атап айтқанда, бірінші кезекте нарықтардағы, сондай-ақ мемлекеттегі ұйымаралық келісімдердің рәсімдерінің өзгерістерінде) құрылады.

Сценография өнері бір ғана автордың бейнелеу қиялынан туғаны мен көптеген қол күшінің көмегімен құрылады. Қойылымның әрекеті мен режиссер жұмыстарын ұйымдастырудан жеке сценографияның өзін де ұйымдастыру қажет.

Ұйымның тиімді шаруашылық қызметі үшін технологиялар, жабдықтар мен материалдар ғана емес, оларды қолдану процесі, сондай-ақ адамдардың қызметін басқару философиясы да маңызды.

Ұйымды басқару тиімділігі проблемасын зерттеудің маңыздылығы ең алдымен шаруашылық жүргізуші субъектілердің ең аз шығындар

кезінде барынша жоғары нәтиже алуға және дамытуға ұмтылуымен; экономикалық ресурстардың шектеулігімен; менеджмент жүйесінің жаңа жағдайларына бейімделумен байланысты. Кез келген ұйым белгілі бір мақсаттар мен міндеттерді іске асыру үшін бар болғандықтан, оның қызметінің соңғы нәтижесі өте маңызды [2].

### **Нәтижелер**

Әлеуметтік нәтиже – халықтың өмір сүру сапасына қанағаттану деңгейін сипаттайтын көрсеткіш. Ал әлеуметтік тиімділік, өз кезегінде, бұл ел халқының өмір сүру деңгейін арттыруды айқындайтын көрсеткіш. Әр түрлі экономикалық деректерде бұл термин «жеке тұлғаның үйлесімді дамуы», «адамның рухани қанағаттануы», сондай-ақ «социумның және халықтың әртүрлі топтарының игілігі» анықтамаларымен кездестіруге болады.

Егер тиімділікті мемлекеттік деңгейде қарайтын болсақ, ол елдің экономикалық және әлеуметтік саласын айқындайтын әлеуметтік саясатпен ұсынылған. Егер әлеуметтік сала жақсы дамиды болса, онда халықтың өмір сүру деңгейі жоғары деңгейге шығады, соның салдарынан экономикалық сектор да дамиды.

Театр өнерінің өзі өмір сүрген ортаның тамырынан басып, кейіпкер мен оқиға арқылы барлық себептерін анықтай алатын дәрмені бар. Театр өнеріндегі декорация мен кейіпкер костюмі оқиғаны қай кеңістіктен қарауға мүмкіндік сыйлайды. Осы тұрғыдан келгенде әлеуметтік тиімділікті оңтайлы пайдалана аламыз. Декорация кейіпкердің өмірі мен оқиға атмосферасының мәнін аша алу үшін әрі өзіндік театр әлемінің жаны бар бөлігіне айналу үшін әлеуметтік

тиімділіктің де қатысы бар екенін көрсете алуымыз өте маңызды.

Экономикалық тиімділік (өндірістің тиімділігі) – бұл өндірістік процесс факторларының пайдалы нәтижесі мен шығындарының арақатынасы [1].

Экономикалық тиімділікті сандық анықтау үшін тиімділік көрсеткіші пайдаланылады, сондай-ақ бұл жұмсалған ресурстарға оның жұмыс істеуінің пайдалы соңғы нәтижелеріне қатысты көрінетін экономикалық жүйенің нәтижелілігі. Экономикалық жүйенің әртүрлі деңгейлеріндегі тиімділіктің интегралдық көрсеткіші ретінде қалыптасады және ұлттық экономиканың жұмыс істеуінің қорытынды сипаттамасы және қолда бар ресурстардан ықтимал игіліктердің максимумын алу болып табылады.

Ол үшін пайда (игіліктер) мен шығындарды үнемі байланыстыру, немесе басқаша айтқанда, өзін ұтымды ұстау қажет. Ұтымды мінез-құлық – бұл өндіруші мен тұтынушы игіліктің ең жоғары тиімділігіне ұмтылады және ол үшін пайданы барынша арттырады және шығындарды азайтады.

Микроэкономикалық деңгейде - бұл өндірілген өнімнің (компанияның сату көлемі) шығындарға (еңбек, шикізат, капитал) қатынасы.

### **Дискуссия**

Театр өнердің жекелеген түрлеріне сүйене отырып, көркем шығармашылықтың көптеген түрлерін жасайды. Бұл метафора емес, мұнда біз кескіндеме музыкалылығы, архитектураның музыкалылығы, әдеби кейіпкерлердің икемділігі туралы айтамыз. Музыкалық аспаптың дыбысы мен кескіндеме маталарда түсірілген дыбыс арасындағы айырмашылық қандай? Ол үшін біз

көркем шығарманы біздің өміріміздің мәні ретінде (және мұнда ол басқа заттармен, ол дайындалған материал бойынша заттармен, өлшемдермен және т.б. салыстыруға болады) және өнер фактісі, көркем мәдениет фактісі ретінде ажыратуымыз қажет. Өнер туындысын бірінші мағынада қарастыра отырып, біз оны объективті шындық әлемімен теңдестіреміз және кескіндеме туындысы немесе басқа да шығармашылық түрі біздің алдымызда бізді қоршаған заттық әлемнен өзгеше емес тұрмыстық зат ретінде көрінеді. Бұл жерде заттардың заңдары бар: дыбысты объективті деректер арқылы естуге болатын. Өнердің ерекше заңдары бойынша өмір сүретін көркем шығарманы қарастыра отырып, біз музыкалық шығарманың әуені «солқылдаған ауа» ғана емес, сонымен қатар суреттерде оқылатын музыка туралы айта аламыз, көркем полотноның бояуын, музыканы, дыбысталған музыканы нақышына келтіре аламыз, ол бірінші сияқты шынайы, бірақ, «естіледі», әйтпесе, өнердің өзі мүлдем мүмкін емес және мағынасыз. Алайда, музыкалық шығарманы тыңдау кезінде, дыбыс объективті әлемнің заңдары бойынша қалыптасады, бір жағынан эстетикалық эмоциялардың қатарын сезіне алатын «музыкалық құлақ» тәрізді жұмыс істейді, екінші жағынан – эстетикалық мүмкіндіктердің барлық адам жиынтығы қосылады, дыбыс пластикалық және колористикалық толы болады, және тақырып фабульді – сюжеттік канвада дамиды.

Театрдың қайнар көзі барлық өнер тарихы сияқты ғасырлар тереңіне кетеді. Көп жағдайда діни сипатты, ряжень және еліктеу элементтерін, мысалы, аң аулау мен т. б. аңдардың повадкалары көркем шығармашылықтың бастапқы

формаларының бірі болып табылады. Бейнелік ойлаудың бұзылмағандығына байланысты өнердің дамуының бастапқы формасының осындай жағдайы синкретизм деп аталады. Шығармашылық мүмкіндіктерді білдірудің бұл түрі өнердің кейінірек қалыптасқан алуан түрлілігін әлеуетті қамтитын өзіндік эмбрион болып табылады. В. Ф. Шерстобитов «У истоков искусства» кітабында былай жазады: «... қимыл, мимика, әуенді интонациялар, графемалар өзіндік өнер жүйесі құрылғанға дейін бір синкреттік тілдің элементтері ретінде алғашқы қауымдық адамдар пайдаланды» [4]. Бұл синкретикалықты білдірудің құралында театр өнерінің контурын, сценография контурын көруге болады.

Сценография шындықты көзбен эстетикалық қабылдау заңдары бойынша салынып жатқан спектакльдің кеңістіктік шешімі болып табылады. Театр бейнесі құрылымындағы Сценография оның көрнекі маңыздылығын анықтайды. Сценографияның бейнелі құрылысы көрерменді қабылдауға негізделеді, нақты шығармада ол кеңістік параметрлеріне ие белгілі бір материал арқылы көрінеді. Көркем шығармадағы объективті болмыстың осы материалының заңдылықтары оның композициялық деңгейлерін анықтайды, олар туындының әрбір бөлшегін қалыптастыра отырып, корреляциялық өзара әрекеттестікте болады [5]. Сценография – бұл декорациялар, костюмдер, грим, жарық – қоюшы суретші, яғни ортаның кеңістіктік айқындығы. Сценография-бұл актерлік құрамның пластикалық мүмкіндіктері, онсыз театр туындысының кеңістіктік композициясы мүмкін емес. (Актер осы кеңістіктің модулі бар, ол оны көрсетеді және анықтайды, егер

актер қазіргі уақытта сахнада болмаса да, көрермен осы ортада қандай болуы керектігін біледі). «Сценография – бұл визуалды режиссера, мизансценалық көріністерді табу. Бұл сахнаның техникалық мүмкіндіктері және кеңістіктің сәулеттік көрінісі» [6].

Театрда, қандай да бір өнер түрінде, адам денесінің динамикасына жауап беретін техника, сахнаның техникалық мүмкіндіктері маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ, театр ғимаратының сәулеттік анықтығының рөлі маңызды, бірінші кезекте сахна топографиясы және ішкі және сыртқы деректер. Сценография театр өнерінің синкретизмін қамтиды, соның нәтижесінде оның негізінде шығармашылықтың кеңістіктік формаларын синтездеу мүмкін. Ол визуалды эстетикалық қабылдау заңдылықтарына негізделген кеңістіктік өнер түрлерінің материалының барлық жиынтығын пайдалануда дамиды. Сонымен қатар сценографиялық бейнелілік жеке кеңістіктік өнердің жетістіктерімен, даму деңгейімен құрылады және көп жағдайда анықталады. Материалдың кеңістіктік түрінің жеке түрі басым «қарапайым» өнер түрлерін дамыту сценография үшін өзіндік зертханалық эксперимент болып табылады, оның нәтижесінде оның шектерінің бірі тексеріледі. Сондықтан театр суретшілері, режиссерлер өздерінің ізденістерінде кескіндеме, графика, сәулет және т. б. тәсілдерін қолданады, өз шығармашылығында шығармашылықтың кеңістіктегі түрлерінде қол жеткізген табыстарына бағдарланады. Мысалы, Георг Фукс, мүсін барельефінің бейнелеу құрылысынан итеріп, Мюнхен көркем театрында "рельефтік сахна" принципін жасайды, онда мизансценалар тек тереңдікті пайдаланбастан алғашқы екі

жоспарларда тұрғызады. «Сценография, өз негізінде өнердің барлық алуан түрлілігін синтездейтін театр сияқты күрделі көркем ағзаның анықтаушы сәттерінің бірі бола отырып, өнердің барлық кеңістіктік түрлерінің толық болуын қамтиды» [7, 256 б.]. Ол үшін ерекше формамен бірге қалыптасатын өзінің мазмұнын ашу үшін сценография кескіндеме бояуының толықтығын, графика мәнерлігін, мүсіннің пластикалық аяқталуын, архитектураның геометриялық айқындылығын пайдаланады. Театр өнерінің анықтаушы сәттерінің бірі бола отырып, сценография форманың аяқталуын және мазмұнның өзіндік ерекшелігін өзіне алып келеді.

Театр синтезі мен жаңалықтарын жинақтаушы әлемдік Прагалық Квадриеннале «PQ – сценография мен театр сәулет өнерінің халықаралық байқау көрмесі. Әлем бойынша ең ірі көрмелердің қатарына кіретін іс-шара. «Прага квадренниале» көрмесі театр мәдениеті мен әлемнің барлық театр суретшілерінің кездесіп, тәжірибе алмасу мақсатында ұйымдастырылған сирек кездесетін мүмкіндік. Көрме сонымен қатар, сценографтар үшін жаңа театр үрдістерін ашуға, жаңа техникалық мүмкіндіктерді қарастыруға, семинарлар барысында жаңа тәсілдерін қолданудың жаңа көкжиегін туғызады» [8, с. 114].

Осынау сценографияға қатысты айтылған ақпараттарды жіті қарап, оң қырынан бағдарлайтын болсақ, әрбір тиімді тұстарын көзіміз шалады. Себебі, архитектураның геометриялық айқындылығы, графика мәнерлілігі, мүсіннің пластикалығы бәрі де тиімділікті талап етеді. Көрерменнің әлеуметтік, психологиялық, эстетикалық тіпті физиологиялық тұрғыда қажеттіліктерін айқындай алу үшін тиімділіктің маңызы

зор. Сценографиялық декорацияны жасау барысында тиімділік теориясы бүгінгі қоғамның сусап отырған минимализмі мен қаржылық-экономикалық бағыттарын анықтап, әрі нақты есептеуге өз септігін тигізеді.

### **Қорытынды**

Театр қойылымдары әр түрлі тақырыпты, жанрларды қамтиды. Мысалға, тарихи оқиғаларға құрылған қойылымдардың декорациясы оқиға атмосферасына байланысты ойластырылады. Тиімділіктің сценографиядағы мәні осы сәттерде үлкен рөл ойнайды. Себебі, тарихи кезеңдердегі интерьер мен дала, орман, тау секілді сахналарды құру үшін әрі олардың оқиға желісі бойынша ауысып отыруы үлкен еңбекті қажет етеді. Көрермен тек қана кейіпкерлердің әрекетіне баса назар аударып отырғанда, сценография өнері көрерменді тиімді құрылу жүйесі арқылы қойылмаға бүтіндей еңгізіп үлгереді. Осы орайда Қаржаубаева Сәнгүл Қамалқызының сөзін келтіре кеткенді жөн көреміз: «Қазақ театрының өзекті бір проблемасы – сценографияның спектакльдің

құрамдық бөлігі бола тұра өнердің бөлек бір түрі есебінде қаралмағанында, мұқият зерттелмегенінде, оның даму кезеңдерінің нақтыланбағанында жатыр. Қазақстанның бүкіл театр мәдениетінің мәтінінде сценографияның ұлттық ерешеліктері онтология тұрғысынын зерттелген жоқ. Ал мәдениеттегі ұлттық бедер тек түрден ғана тұрмайды, сондай-ақ оның мәні мен мазмұны да болып табылады. Өйткені тарихта әлі күнге дейін ұлттық бедерсіз мәдениет болған емес» [9]. Сценографияның тиімділігі де ұлттық мәдениеттің бедерін ықшам әрі өте ыңғайлы қалыпта сахнада көрсете білуде жатыр.

Қорыта келгенде, сценографиядағы тиімділік ұғымының атқаратын рөлі де маңызы мен мәні де зор деген теорияға келеміз. Сценографияны құру барысында экономикалық тұрғыдан әрі эстетикалық талаптарын да көзден таса жібермей, ең тиімді тұстарын пайдалана отырып, сахнадағы қойылымның толықтай тиімділігін көрсете алудың өзі суретші үшін ауыр жүк. Осы тұрғыдан келгенде тиімділік теориясының сахна сценографиясына тиігізетін пайдасы молынан әрі өнер туындысының мәртебесін көтеретіні де анық.

### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

- 1 Тиімділік қағидалары – егемен Қазақстан [Электронды ресурс] // <https://egemen.kz/article/161330-tiimdilik-qaghidalary> (қарастырылған мерзімі 21 ақпан 2019 ж.)
- 2 Основные положения теории эффективности – Хелпикс. Орг [Электронды ресурс] // <https://helpiks.org/4-67541.html> (қарастырылған мерзімі 11 тамыз 2015 ж.)
- 3 Социальная эффективность и ее методы [Электронды ресурс] // [https://spravochnick.ru/sociologiya/socialnaya\\_effektivnost\\_i\\_ee\\_metody/](https://spravochnick.ru/sociologiya/socialnaya_effektivnost_i_ee_metody/) (қарастырылған мерзімі 18 наурыз 2019 ж.)
- 4 Шерстобитов В. Ф. «У истоков искусства». – Москва: «Искусство», 1971.– 200 с.

- 5 Халықов Қ. З. Сценографиядағы инновациялық технологиялар. Оқу–әдістемелік құралы. – Алматы: Т. Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, 2019. – 47 б.
- 6 Rebecca J Hickie. Scenography as Process In British Devised and Postdramatic Theatre. A Doctoral Thesis. Loughborough University, 2009. – 297 p.
- 7 Khalykov K.Z. The problem of perception of a art production // Science and Life of Kazakhstan. – 2015, №2. – С. 256 – 260.
- 8 Бисембаева А. А. Қазақстан әлемдік сценография мен театр кеңістігінде («Прагалық квадриеннале 2011, 2015» тәжірибесінде) // Central Asian Journal of Art Studies N1, 2019. – Б. 112 – 122.
- 9 «Қазақстан сценографиясының көкейкесті мәселелері [Электронды ресурс] // <http://kazgazeta.kz/?p=2789> (Қарастырылған мерзімі 10 маусым 2010 ж.)

### **Қ. Тустикбаев**

*Казахская Национальная академия искусств имени Т. К. Жүргенова  
(Алматы, Казахстан)*

## **ТЕОРИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ И ЕЕ РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ В СЦЕНОГРАФИИ**

### **Аннотация**

В статье предметная область сценографии рассматривается впервые как неотъемлемая часть сценического процесса и как механизм улучшения качества и эффективности художественных постановок в театре. Теория эффективности помогает анализировать наряду с актерской игрой и драматическим событием – сценографию и им применяемые материалы, которые являются ключом к открытию театральной сцены. Сделана попытка определить причинно-следственные связи, являющиеся главной причиной успеха спектакля и рентабельности расходуемых материалов к их соотношению художественной целостности решения спектакля. Сегодня актуальные составляющие театра как выбор основы литературного произведения, художественное творчество, инновационные методы планирования в театре, компьютерные медиатехнологии применяемые в сценографии – анализируются с точки зрения критического анализа как производительности и художественные качества продукции. За основу проведенных исследований автором взяты репертуары Алматинских театров и их успешные и неудавшиеся постановки.

**Ключевые слова:** теории эффективности, театральные постановки, спектакли, сценография, репертуары, результативность, технологии, инновации, критический анализ.

**K. Tustikbayev**

*T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts  
(Almaty, Kazakhstan)*

## **EFFICIENCY THEORY AND ITS ROLE AND SIGNIFICANCE IN SCENOGRAPHY**

### **Abstract:**

In the article, the subject area of scenography is considered for the first time as an integral part of a stage process and as a mechanism for improving the quality and effectiveness of artistic productions in the theater. Efficiency theory helps to analyze, along with acting and drama event, the scenography and materials used by it, which is the key to opening the theater stage. An attempt is made to determine the cause-effect relationships that are the main reason for the success of the performance and the profitability of the expendable materials to their ratio of the artistic integrity of the performance solution. Today, the actual components of the theater as a choice of the basis of a literary work, artistic creation, innovative planning methods in the theater, computer media technologies used in scenography are analyzed in terms of a critical analysis of both productivity and artistic quality of products. The author studied the repertoires of Almaty theaters and their successful and failed productions.

**Keywords:** performance theories, theatrical productions, performances, scenography, repertoires, performance, technology, innovation, critical analysis.

### **Автор туралы мәлімет:**

Қуат Түстікбаев – Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының «Сценография» кафедрасының 2 курс магистранты (Алматы, Қазақстан).  
e-mail: ktustikbayev90@mail.ru

### **Сведения об авторе:**

Қуат Тустикбаев – Магистрант 2 курса кафедры «Сценография» Казахской национальной академии искусств им. Т. К. Жургенова (Алматы, Казахстан).  
e-mail: ktustikbayev90@mail.ru

### **Author's bio:**

Kuat Tustikbayev – 2nd-year Master's Student of the Department "Scenography" at the T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts (Almaty, Kazakhstan).  
e-mail: ktustikbayev90@mail.ru